

LUMO SKENDO

HIDHE

SHPUZE

albin

Emiketa Selçani
Lumo Skendo

Keta!

Hi dhe Shpuze

(Proza poetike, novela, kujtime)

Përgatiti për botim Nasho Jorgaqi

Albinform 1995

I.

LUMO SKENDO DHE PROZA E TIJ TREGIMTARE

Lumo Skëndo alias Mithat Frashëri (1880-1949) u takon atyre personaliteteve të botës shqiptare, që me veprën e tyre të gjithanëshme u bënë shtylla të kulturës sonë kombëtare në dekadat e para të shekullit të njëzetë. I dalë prej një dere patriotësh të mëdhenj, po dhe intelektualësh të mëdhenj, duke qenë i biri i Abdyl Frashërit dhe nip e nxënës i Naimit e Samiut, ai jo vetëm ndoqi udhën e tyre atdhetare-iluministe, por krijoi dhe individualitetin e vet të spikatur intelektual dhe artistik. Ai bëri emër të nderuar si shkrimtar dhe publicist, studjues dhe punëtor i palodhur i kulturës shqiptare. Prandaj injorimi i figurës dhe veprës së tij për afro gjysëm shekulli s'kish si të mos përftonte, siç përftoi në fakt zbrazëti në studimet tona dhe në mjedhat e letërsisë shqipe.

Lumo Skëndo u shfaq në jetën shqiptare në dekadën e fundit të Rilindjes, kur në qiellin e letërsisë sonë po ngjitej plejada e Faik Konicës, Fan Nolit, Luigj Gurakuqit, Gjergj Fishtës me shokë. Ishte ky brez i ri letrarësh dhe veprimtarësh atdhetarë që

duke mos e ndarë artin nga dituritë dhe duke u njohur atyre rolin militant në kauzën e çlirimit të atdheut, synoi dhe punoi për një emancipim të gjithanshëm të jetës shpirtërore të popullit, për një frymëmarrje më të gjerë të njeriut shqiptar. Në kushtet e reja historike, ata sollën risi, jo vetëm në mendimin politiko-shoqëror, por dhe në sferën e kulturës në përgjithësi dhe të artit në veçanti. Në këtë aspekt u bënë përpjekje të frutshme për të kapërcyer kufijtë e një letërsie poetike, e cila kish krijuar vepra të shkëlqyera, për të dalë në një terren pak a shumë djerrë siç është proza. Duke qenë e një stadi fillestar nga ana artistike, si një prozë diturake-historike-publicistike, me vlera njohëse dhe edukative, ajo nuk i përmbushte nevojat e një letërsie kombëtare siç ndodhte me poezinë shqipe bashkëkohore. Në këtë hop cilësor të prozës sonë do të bashkonin përpjekjet talente me ndjershmëri të lartë si F.Konica e L.Skëndo, po dhe talente si M.Sotir Gurra, M.Grameno, Papa Kristo Negovani, B.Shpataraku etj.

Nuk është e rastit që proza e mirëfilltë artistike shqiptare do të niste me llojet e shkurtra epike, me skica e proza poetike, me vizatime letrare dhe portrete, për të kaluar të rrëfenja e tregime. Pionierët e vërtetë e kësaj ngjitjeje artistike do të jenë F.Konica dhe L.Skëndo. Poredhe pse qenë bashkëkohës dhe frymëzoheshin nga të njëjta ideale patriotike, prijet krijuese dhe interesat intelektuale të Lumo Skëndos do të ndjekin një rrugë të vetën për të ardhur në fushën e prozës tregimtare. Në fillim, duke ecur më tej në brazdat e Rilindjes, ai do t'i përkushtohet punës prej iluministi të vërtetë kur do të botojë e drejtojë në Sofje "Kalendarin kombiar, që doli për më tepër se tridhjetë vjet (1897-1928) dhe u bë siç është quajtur " një enciklopedi e vogël kulturore-letrare", L.Skëndo shpalosi aftësitë dhe dhuntitë prej intelektual, veprimtari dhe krijuesi patriot. Atë që bënte ndërkohë F.Konica, me "Albanien" në Bruksel e në Londër, ai do ta kryente në gjirin e kolonisë shqiptare të Sofjes, duke u qëndruar më afër problemeve dhe nevojave të lëvizjes kombëtare, sidomos për të përhapur dritën dritën diturisë e të arsimit në masën e shqiptarëve. Në qoftëse "Albania" u drejtohej më shumë intelektualëve shqiptarë dhe rrethëve të huaja në Europë, "Kalendari

komiar" hyri në shtëpitë shqiptare dhe u bëri të njohur njerëzve të thjeshtë historinë dhe folklorin, dituritë dhe letërsinë kombëtare. L. Skëndo do të botonte në vitet 1908-1909 dhe gazetën e përjavëshme politiko-letrare "Liria", e cila edhe pse doli në kohë të vështira, i solli shërbime të çmuara lëvizjes dhe kulturës shqiptare. Veçanërisht, ajo u dallua në përgatitjen e Kongresit të Manastirit për alfabetin, në krye të të cilit u zgjodh Lumo Skëndo.

Por veprimtaria e pinjollit të Frashëllinjve në fushën e publicistikës e për më tepër e studimeve do të ngrihet në një shkallë më të lartë, kur do të botonte të përkohëshmen "Dituria", një nga organet më me autoritet të shtypit tonë të traditës. Për njëzet vjet (1909-1929) me radhë ajo u kthye në një nga tribunat e pakta të studimeve e hulumtimeve shqiptare, vatër e shkencës dhe e letërsisë sonë, ku kryeredaktori i saj do të mbajë e përballojë barrën më të madhe të shkrimeve të botuar. Nga disa pikpamje, "Dituria" do të zëvendësojë "Albanien" e F. Konicës, po të kemi parasysh që ajo do të fillojë jetën e vetë, kur revista e Konicës do të pushonte së botuari. Nga ana tjetër veprimtaria fletore e L. Skëndos fiton një dimension ndërkombëtar, kur boton në Zvicër revistën dymujore në gjuhën frënge "L'Indipendence albanaise".

Në përputhje me detyrat iluministe që kish marrë përsipër, Lumo Skëndo në këto vite, krahas punës gazetareske-publicistike, do të shqipëronte dhe përshtatste disa vepra të letërsisë botërore, të cilat siç e shpallë vetë që në krye ua drejtonte kryesisht të rinjë shqiptarë. Kështu, brezat e ri do të kenë prej tij në gjuhën amtare "Gaulleme Tell-in" të Lamartinit (1898), tufën e përrallave të F. Hofmanit "Bëje të mirën pa hidhe në det" (1900), romanin e D. Defoes "Robinsoni" (1909) dhe historinë morale të L. K. Aulov-s "Shkurtabiqi i verdhë" (1914). Të gjitha këto u botuan në shtypshkronjën shqipe "Mbrothësia" të Sofies, e cila në fakt u bë e para shtëpi botuese shqiptare dhe këtë fizionomi kulturore ia dha në radhë të parë Lumo Skëndo me botimin e veprave të veta.

Sfondi i pasur i trashëgimisë së Lumo Skëndos nuk mund të merret me mend pa një varg veprash të tjera me karakter historik, politik, social, shkencor, dokumentar. Kësisoj, ai bëhet i

pari biograf i poetit tonë të madh me botimin e veprës "Naim be Frashëri" (1901). Boton libra për shkollat shqipe si "Këndime" (1910). Në 1915 u jep lexuesve shqiptarë përmbledhjen me udhëpërshkrime "Letra nga një udhëtim në Zvicër", që inaguron këtë lloj letërsie në kulturën tonë. Aftësitë e tij prej analisti dhe njohësi të thellë të psikologjisë dhe problemeve të shoqërisë bashkëkohore shqiptare do t'i shpreh në librat "Pritmi i Shqipërisë" (1915) dhe "Plagët tona" (1224).

Mbrojtja e interesave kombëtare, mbi bazën e një dokumentacioni konkret historik do të jenë objekti i disa broshurave politike të Lumo Skëndos të botuara në vitet 1915-1919, kohë kjo e mbarsur me plot ngjarje dhe rreziqe për fatin e shtetit dhe të integritetit tokësor të Shqipërisë. Mjafton të përmendim "L'Affaire de l'Epire", "La population de l'Epire", "Les Albanias chez eux et a l'Etrage", "Albanais et Slaves". Historiani dhe analisti i çështjes shqiptare, poliglotti Lumo Skëndo do të jetë i pranishëm në shtypin ndërkombëtar, si bashkëpunëtor i disa organeve me emër në v.20. Ai do të botojë artikuj të ndryshëm në gazeta dhe revista të Francës, Anglisë, Zvicrës etj. si "Mercure de France", "Les Peuple Libres", "Le Vie des Peuples", "La Paix par le Droit" "Revue Polytechnique", "Tribune Libre des Nouveau", "Le Monde", "Frobenins-Exporter", "La Mercure Suisse", "The New Stratesman", "Foreign Affairs" etj.

Në vitin 1926, Lumo Skëndo do të largohet nga shërbimi diplomatik, ku punoi për disa vjet (ndërsa Faik Konica në këtë kohë do të nis karrierën diplomatike) dhe do t'i përkushtohet studimeve dhe veprimtarisë kulturore - iluministe. Në këtë kuadër duhet parë libreria që ai hapi në Tiranë, të cilën e ktheu në një qendër të vërtetë intelektuale dhe krijimi i një biblioteke të vetën, kryesisht me vepra të rralla albanologjike. Në vitet që pasuan, ai do të vijojë punën krijuese - studimore, por do të shfaqet rallë para publikut. Në fakt punonte në heshtje dhe pa bujë, po ngaherë i vëmendshëm dhe i ndjeshëm ndaj ecurisë së letërsisë dhe kulturës shqiptare. Në sytë e opinionit shqiptar, veçanërisht të rinisë, Lumo Skëndo do të ishte jo vetëm një rilindas i gjallë, po dhe shembëlltyrë e një savanti rrezatim të gjerë intelektual.

II.

Lumo Skëndo, pavarësisht se zhvilloi një veprimtari polivalente dhe u njoh më shumë si studjues e publicist, ai bëri emër të nderuar edhe si shkrimtar. Ai u njoh si i tillë që në shtypin e Rilindjes, por botimi i përmbledhjes "Hi dhe shpuzë" (1915), ku përfshiu gjithë prozën e tij tregimtare të deriathershme e prezantoi denjësisht artistin e fjalës shqipe. Edhe pse "Hi dhe shpuzë" mbeti libri i tij i parë dhe i fundit, në të vërtetë, autori dhe më vonë nuk u shkëput nga letërsia; Burimet arkivore dëshmojnë se në një mënyrë a në një tjetër letërsia do të ngelej për të fusha kryesore e punës krijuese dhe e përjetimeve të thella emocionale.

Lumo Skëndo e nisi dhe e mbylli jetën e vetë letrare, kryesisht si prozator. Sigurisht mbeten për t'u studjuar shkaqet e kësaj lidhjeje krijuese të shkrimtarit me këtë gjini, por parë në një vështrim të përgjithshëm mund të themi se proza e Lumo Skëndos ashtu si ajo e Faik Konicës me shokë u shfaq nga fundi i Rilindjes si domosdoshmëri e vetë letërsisë sonë. Nevojat dhe kërkesat që shtronte jeta dhe stadi i ri social-historik bënte që letërsia të mos qëndronte më në kufijtë e poezisë. Siç kemi patur rast ta kemi thënë dhe gjetkë, jeta kërkonte të hynte në letërsi në përmasa më të gjera dhe në trajta më realiste dhe këtë detyrë do ta përmbushte në radhë të parë proza. Ishte ky një front i ri, tepër i gjerë, me mundësi më të mëdha pasqyrimi, po dhe me vështirësi e probleme të shumta, duke nisur nga mungesa e traditës dhe e përvojës artistike e deri te aftësimi artistik dhe individualizues i gjuhës. Në këtë front të vështirë, që lypte talent, afinitet shpirtëror, ndjeshmëri të lartë gjuhësore, përshtypje të gjalla nga jeta dhe guxim krijues u angazhua dhe Lumo Skëndo qysh në fillim. Ishte

fjala për një prozë të mirëfilltë artistike, larg rutinës së prozës deri athershme, për t'u ngritur mbi prozën publicistike. Proza duhej të kalonte nga hapësirat e një informacioni logjik dhe të shprehjes së zakonshme në hapsira emocionale dhe të një shprehje të ngritur. Lumo Skëndo do të ishte nga të paktët, që do të kontribuonte, përmes një proze të vërtetë artistike, të arrihej ky kapërxim cilësor në letërsinë shqipe. Dhe proza e tij do të fitonte këto vlera falë, jo vetëm trajtimit të temave nga jeta shqiptare dhe mbrujtjes së tyre me idetë e Rilindjes kombëtare, por dhe të mjeshtërisë artistike, të zbulimit të karaktereve, të thurjes së situatave e të përfuturit të një atmosfere të besueshme, të strukturave të ndryshme kompozicionale. Të gjitha këto ai do t'i shprehte dhe mishëronte artistikisht nëpërmjet një gjuhe emocionale dhe individualizuese. Kështu, proza shqipe në pendën e Lumo Skëndos do të njihte disa nga faqet e saj të para më të suksesshme.

Prandaj, botimi i përmbledhjes "Hi dhe shpuzë" ishte një ngjarje për letërsinë tonë. E botuar pas shpalljes së Pavarësisë në shtypshkronjën "Mbrothësia" të Sofjes, ku kishin parë dritën e botimit pjesa më e madhe e veprave të Lumo Skëndos, ajo u fliste lexuesve shqiptarë, sidomos brezit të ri, me gjuhën e vërtetë të artit. Kjo ishte gjuha e Naimit dhe e De Radës, e Fishtës dhe e Mjedës, e Çajupit dhe Asdrenit, veç jo në vargje, por në prozë, në një prozë që dëshmonte për hapsira dhe nivele të reja të letërsisë sonë.

Kur doli në dritë "Hi dhe shpuzë", autori i saj ishte 35 vjeç, por po të kemi parasysh se një pjesë e mirë e prozave të shkurtra dhe trgimeve u shkruan në vitet 1899-1905, ato i takojnë kohës së rinisë të shkrimtarit. Nga ana tjetër, edhe pse ai ishte larguar nga Shqipëria tre vjeç dhe që kthyer në atdhe në moshën 29 vjeçare (1909), kjo rrethane nuk e kish penguar në brumosjen atdhetare dhe ç'ishte më e rëndësishme për të ngritur krijimtarinë e vetë letrare mbi një taban shqiptar. Mjedisi ku kishte lindur e që rritur, ideali i Rilindjes me të cilin ishte ushqyer, atmosfera e ndezur e kolonisë shqiptare të Stambollit e më pas e asaj të Sofjes, lidhjet e gjithanshme që vendosi me lëvizjen kombëtare, jo vetëm u bënë

burimi kryesor i letërsisë që nisi të krijonte, po i dhanë asaj një kahje të drejtë e të shëndoshë. Në këtë sfond do të qenë talenti dhe ndjeshmëria, zgjuarsia dhe natyra vrejtuese, interesat e gjera dhe njohja e thelluarve kulturave të lashta e moderne, etja e përhershme për dituri dhe zotrimi i shumë gjuhëve, ata faktorë individualë që përcaktuan fizionominë e tij krijuese. Veç kësaj, nuk mund të lemë pa përmendur faktin, që në punën e tij letrare i erdhi në ndihmë dhe përvoja që fitoi duke përkthyer disa vepra të prozës tregimtare europiane. Prandaj dhe proza që do të shkruajë do të jetë sa shqiptare aq dhe bashkohore dhe këtë e dëshmon edhe fakti që megjithëse kanë kaluar afro njëqind vjet nga koha që u publikua, prapë ajo i ka qëndruar viteve, nuk është vjetruar, përkundrazi, tingëllon e freskët dhe emocionuese. Në një farë mase proza e tij duke u ngritur mbi konceptet e ngushta të letërsisë orientale të Perandorisë osmane, duke lënë mënjanë skemat dhe konvencionet e saj, ajo do të ishte novatore qoftë nga përmbajtja e re që sillte, nga shkallë e gjerë e pasqyrimit, nga larmia dhe risia e poetikës letrare.

“Hi dhe shpuzë” përmban 15 proza poetike, 11 novela dhe 6 kujtime, të shkruar në një hark kohor prej 16 vitesh (1895-1915). Sigurisht, shtyllën e librit e bëjnë tregimet, ose novelat siç i quan autori, të clat jo vetëm përbëjnë pjesën më të madhe të vëllimit, por përfaqësojnë dhe vlerat e tij më të çmuara ideoartistike. Në tërësi ato janë të përshkruara tejmbanë nga idetë liridashëse të Rilindjes Kombëtare dhe nga shqetësimi e angazhimi total i autorit për fatin e atdheut. Në faqet e tyre është Shqipëria nën pushtimin osman, ndjehet bota shqiptare në netët e fundit të robërisë shekullore, pragu i realizimit të shpresave kombëtare. Të frymëzuara dhe të gatuar me lëndë të gjallë nga realiteti shqiptar, ato marrin jetë, nga karaktere të gjallë, nga situata dhe mjedise me sfond të qartë social-historik. Temat zotruese janë temat tipike të kohës, ato të pajtimit e të bashkimit kombëtar, lufta kundër gjakmarrjes dhe mercenarizmit, qëndresa ndaj dhunës së administratës osmane, demaskimi i mizorisë dhe lakmive të fqinjëve shovenë, përmjekja e librit shqip, evokimi dhe glorifikimi i simboleve të shqiptarëve. Në gjithë prozën tregimtare të Lumo Skëndos gjejmë një gërshetim të temës shoqërore me atë patriotike, ku e para i nënshtrohet të dytës

sepse asnjë problem i shoqërisë shqiptare nuk shihet e nuk trajtohet jashtë kuadrit të kauzës së çlirimit të atdheut.

Që në tregimin e parë "Pika lot" (1899), shkrimtari i ri ve gishtin në një nga plagët e rënda e kronike të bashkatdhetarëve të tij, atë të gjakmarrjes. Meço Guri, një fshatar nga malësitë e jugut, pas tetë vjetësh i ngujuar në shtëpi, vendos një ditë të dalë. Autori përshkruan dramën që përjeton heroi i tij: megjithëse janë vrarë 13 veta nga armiqësia me fisin e Shelëve, ai prapë mendon se jeta është e bukur. Në këto çaste meditimi, Meçua gjendet përballë Tafë Shelit, gjakësit, të sapo kthyer nga mërgimi. Atëhere ndodh e pangjara: në vend që Meçua të hakmerret bën thirrje për pajtim. Vitet e vetburgimit e kanë bindur për kotësinë e gjakmarrjes dhe autori duke hyrë në psikologjinë e tij, tregon mjeshtërisht motivet e brendshme të hapit vendimtar që ai hedh. Tërheq vëmendjen fakti që zgjidhja e konfliktit është realiste dhe bindëse.

E njëjta temë rimeret dhe në tregimin "Ora e fundit". Përsëri në një mjedis fshatar, bile malësie, po kësaj here jo në malësitë e jugut, por në ato të veriut. Edhe këtu është në qendër dilema e faljes së gjakut, veç rrethanat paraqiten më dramatike. Gjoka i plagosur nga dora hakmarrëse kalon orët e fundit dhe autori duke u përqendruar në këtë segment kohor vë në spikame dy figura: figurën e nënës, e cila lufton me dhimbjen e thellë që i ka hapur plaga e pashërueshme e të birit dhe ajo e At Pjetrit, që kërkon dhe përpiqet për të falur gjakun. Të vendosur në situata të tensionuara, në çaste për jetë a për vdekje, duke iu përmbajtur një shkallëzimi psikologjik, shkrimtari jo vetëm evidenton artistikisht problemin dhe zbulon karakteret, por përcjellë te lexuesi mesazhe optimiste, idetë e Rilindjes për bashkim.

Plaga tjetër e jetës shqiptare që ka barazpeshë në vëllimin e Lumo Skëndos me atë të gjakmarrjes është drama e kurbetit. Kjo dramë e dhimbshme ka gjetur mishërimin e vet artistik në triptikun: "Udhëtimi", "Kënga" dhe "Po kthehen". Odiseja e kurbetit është dhënë jo vetëm brenda një komize tematike, por deri në një farë shkalle dhe te një heroi të përbashkët. Triptiku hapet me skenën prekëse të nisjes për në kurbet të Meços trembëdhjetë vjeçar, që shkon të zëvendësojë të jatin të vdekur në dhe të huaj. Ky fëmijë i burrëruar para kohe duke marrë me vete imazhin e